"दिलीपस्तत्सुतस्तद्वदशक्तः कालमेयिवान्
भगीरथस्तस्य पुत्त्रस्तेपे स सुमहत् तपः" ॥)
महाकालः। इति मेदिनी॥ शनिः। इति दीपिका॥ कासमर्द्दः। रक्तचित्रकः। रालः। कोकिलः। इति राजनिर्घण्टः॥ (सर्व्वकलनात् शिवः। यथा महाभारते। १३। १७। ४७।
"गजहा दैत्यहा कालो लोकधाता गुणाकरः" ॥
कालनियन्तृत्वात् विष्णुः। यथा महाभारते। १३। १। ४९। ५८।
"ऋतुः सुदर्शनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः" ॥
पर्व्वतविशेषः। यथा गोः रामायणे। ४। ४४। २१।
"ततो महाश्रमं गत्वा देवगन्धर्व्वसेवितम्।
कालं नाम सदा शान्तं गमिष्यथ शिलोच्चयम्" ॥)

कालकं, क्ली, (काल + स्वार्थे कन्। यद्वा, कलयति नोदयति रक्तताम्। कल नोदने + ण्वुल्।) कालशाकम्। इति भावप्रकाशः॥ (कालशाकशब्देऽस्य गुणादिकं बोध्यम्॥) यकृत्। इति हेमचन्द्रः॥

कालकः, पुं, (कालयतीति। कलत्कक्षेपे + "ण्वुल्तृचौ" ३। १। १३३ इति ण्वुल्।) जतुकः। इत्यमरः। २। ४। ४९॥ जडुर इति भाषा॥ ("वर्णे चानित्ये"। "रक्ते"। "कालाच्च"। ५। ४। ३१, ३३ इति कन्। कालकः पटः। कालिका शाटी। कालकं मुखं इति सिद्धान्तकौमुदी॥) अलगर्द्दसर्पः। इति शब्दरत्नावली॥ (राक्षसविशेषः। यथा गोः रामायणे ३। २९। ३०।
"दुर्ज्जयः कालकाख्यश्च परुषः कालिकामुखः" ॥)

कालकटङ्कटः, पुं, (कालरूपः कटङ्कटः।) शिवः। शालकटङ्कटोऽपि पाठः। इति दानधर्म्मे शिवसहस्रनामसु पठितः॥ (यथा, महाभारते १३। शिवसहस्रनामकथने। १७। ५७।
"वैणवी पणवी ताली खली कालकटङ्कटः" ॥)

कालकण्ठः, पुं, (कालः कृष्णवर्णः नीलो वा कण्ठो यस्य।) शिवः। पीतसारः। मयूरः। खञ्जनः। कलविङ्कः। दात्यूहपक्षी। इति मेदिनी॥

कालकण्ठकः, पुं, (कालः कृष्णः कण्ठोऽस्य। ततः कप् स्वार्थे कन् वा।) दात्यूहपक्षी। इत्यमरः। २। ५। २१॥ (दात्यूहशब्देऽस्य गुणपर्य्याया वक्तव्याः॥)

कालकन्दकः, पुं, (कालं कृष्णसर्पं कन्दति स्पर्द्धते यद्वा कालः सन् कन्दते वैक्लव्यं गच्छति। काल + कदि + अच्। स्वार्थे कन्।) जलसर्पः। इति शब्दरत्नावली॥

कालकर्णिका, स्त्री, (कालस्य कर्णिका इव।) अलक्ष्मीः। इति हेमचन्द्रः॥

कालकर्णी, स्त्री, (कालः कर्णोऽस्याः। अच् ततः स्त्रियां ङीप्।) अलक्ष्मीः। इति शब्दरत्नावली॥

कालका, स्त्री, (कालकेयाख्यासुराणां माता काला एव कन्। बाहुलकात् न इत्वम्।) कालकेयनामाऽसुरगणमाता। इति जटाधरः॥ (सा च वैश्वानरकन्या। यथा, भागवते ६। ६। ३२।
"वैश्वानरसुता याश्च चतस्रश्चारुदर्शनाः।
उपदानवी हयशिरा पुलोमा कालका तथा" ॥)

कालकीलः, पुं, (कालं प्रकृतकालोपयुक्तं सत् प्रसङ्गादिकं कीलयति आवृणोति नाशयति वा। काल + कील + अण्। कोलाहलस्य सत्कथादिनाशकत्वात् तथात्वम्।) कोहाहलः। इति शब्दरत्नावली॥

कालकुण्ठः, पुं, (कालेन कालरूपिणा परमेश्वरेण कुण्ठ्यते असौ। कुण्ठ + कर्म्मणि घञ्।) यमः। इति शब्दमाला॥

कालकुष्ठं, क्ली, (कालात् कृष्णपर्व्वतात् कुष्यते निष्कुष्यते। कुष् + कर्म्मणि क्तः।) कङ्कुष्ठम्। पर्व्वतीयमृत्तिकाविशेषः। इति राजनिर्घण्टः॥

कालकूटं, क्ली, (कालं शिवमपि कूटयति अवसादयति यद्वा कालस्य मृत्योः कूटं आयोजनसमष्टिः दूत इव वा।) वोलम्। विषम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, भागवते ८। ६। २५।
"नभेतव्यं कालकूटात् विषाज्जलधिसम्भवात्" ॥)

कालकूटः, पुं क्ली, (कालस्य मृत्योः कूटः छद्मदूत इव।) स्थावरविषभेदः। इत्यमरः॥ १। ८। १०। (यथा भागवते ३। २। २३।
"अहो वकी यं स्तनकालकूटं
जिघांसयाऽपाययदप्यसाध्वी" ॥
अस्य स्वरूपं यथा,—
"देवासुररणे देवैर्हतस्य पृथुमालिनः।
दैत्यस्य रुधिराज्जातस्तरुरश्वत्थसन्निभः॥
निर्य्यासः कालकूटोऽस्य मुनिभिः परिकीर्त्तितः
सो हि क्षेत्रे शृङ्गवेरे कोङ्कणे मलये भवेत्" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे शोधनमारणाधिकारे॥ * ॥
देशविशेषः। यथा, महाभारते २। २०। २६।
"कुरुभ्यः प्रस्थितास्ते तु मध्येन कुरुजाङ्गलम्।
रम्यं पद्मसरो गत्वा कालकूटमतीत्य च" ॥)

कालकूटकः, पुं, (कालस्य कूटमिव कायति प्रकाशते। कै + कः।) कारस्करवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, महाभारते। १। १२८। ४४।
"ततो दुर्य्योधनः पापस्तद्भक्ष्ये कालकूटकम्।
विषं प्रक्षेपयामास भीमसेनजिघांसया" ॥
कारस्करशब्देऽस्य गुणपर्य्याया ज्ञेयाः॥)

कालकृत्, पुं, (कालं करोतीति। कालस्य परिमाणं उदयास्ताभ्यां दण्डपलादिक्रमेण सम्पादयतीति। कृ + क्विप् तुगागमश्च।) सूर्य्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कालकृतः, पुं, (कालेन परमेश्वरेण कृतः सृष्टः। यद्वा कालं काष्ठाकलादिमानं कृतः कर्त्ता। कृ + कर्त्तरि + क्तः।) सूर्य्यः। इति शब्दरत्नावली॥ कालजाते, त्रि। यथा, पुराणे,—
"सर्व्वं कालकृतं मन्ये कालो हि बलवत्तरः" ॥

कालखञ्जनं, क्ली, (कालेन कालान्तरेण खञ्जति विकृतिं गच्छतीति। काल + खजि + ल्युः।) यकृत्। इति हेमचन्द्रः॥

कालखण्डं, क्ली, (कालं कृष्णं खण्डम्।) यकृत्। दक्षिणकुक्षिस्थमांसखण्डम्। इत्यमरः। २। ६। ६६॥ (यकृत्शब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः॥)

कालग्रन्थिः, पुं, (कालस्य ग्रन्थिरिव।) वत्सरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कालङ्कृतः, पुं, (कुत्सितोऽपि अलङ्कृतः ईषदलङ्कृतो वा। कोः कादेशः।) वृक्षविशेषः। कालकासुन्दे इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अरिमर्द्दः २ कासमर्द्दः ३ कर्कशः ४। इति रत्नमाला॥

कालचक्रं, क्ली, (कालस्य कालगतेश्चक्रमिव।) कालरूपचक्रम्। यथाह—हेमचन्द्रः॥
"कालो द्विविधोऽवसर्पिण्युत्सर्पिणीषु भेदतः।
सागरकोटिकोटीनां विंशत्या स समाप्यते॥
अवसर्पिण्यां षड़रा उत्सर्पिण्यां त एव विपरीताः।
एवं द्वादशभिररैर्विवर्त्तते कालचक्रमिदम्" ॥
ज्योतिश्चक्रविशेषः। यथा,—
"त्रिनाभिमति पञ्चारे षण्णेमिन्यक्षयात्मके।
सम्वत्सरमये कृत्स्नं कालचक्रं प्रतिष्ठितम्" ॥
इति विष्णुपुराणे २। ८। ४। चक्रमेवोपासनार्थं विशिष्यन्नाह। त्रिनाभिमतीति। नाभिः स्तम्भः यत्राक्षः प्रोतः स च त्रिमेखलः। अह्नश्चात्र नाभित्वेनोपास्यत्वात् मेखलारूपास्तिस्रो नाभयः पूर्व्वाह्णमध्याह्नापराह्णास्तद्युक्ते। पञ्चारे पञ्च संवत्सरपरिवत्सरादयो वक्ष्यमाणा अराः शलाका यस्य सः तस्मिन्। षण्णेमिनि षट् ऋतवो नेमयः प्रान्तवलयानि तद्वति। कालात्मकत्वादक्षयात्मके। संवत्सरमये संवत्सरावयवमा, रम्भकत्वात् संवत्सरत्वेनोपास्यत्वाच्च तन्मयम्। तदुक्तं मात्स्ये।
"अहस्त्रिनाभिः सूर्य्यस्य त्वेकचक्रस्य वै स्मृतम्।
अराः संवत्सराः पञ्च नेम्यः षड़ृतवः स्मृताः" ॥
इति। तस्मिन् कालचक्रं कालोपलक्षणभूतं कृत्स्नं ज्योतिश्चक्रं प्रतिष्ठितं आश्रितम्। सूर्य्यगत्यधीनत्वात् कालचक्रफलस्य। इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥ ("स एष निमेषादियुगपर्य्यन्तः कालश्चक्रवत् परिवर्त्तमानः कालचक्रमुच्यत इत्येके" ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ६ अध्याये॥)

कालज्ञः, पुं, (कालं कालानुयायिकर्त्तव्यादिकं कालगतिं वा जानातीति। काल + ज्ञा + कः।) कुक्कुटः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कालवेत्तरि त्रि, यथा, मनुः ७। २१७।
"तत्रात्मभूतैः कालज्ञैरहार्य्यैः परिचारकैः" ॥)

कालञ्जरः, पुं, (कालं जरयति। काल + जॄ + णिच् + अच्। बाहुलकात् मुम्।) योगिचक्रमेलकम्। (कालं मृत्युं जरयतीति।) भैरवः। (कालेन जीर्य्यति। जॄ + अच्।) पर्व्वतविशेषः। इति मेदिनी॥ (यथा, महाभारते ३। तीर्थयात्रापर्व्वणि ८५। ५६।
"अत्र कालञ्जरं नाम पर्व्वतं लोकविश्रुतम्।
तत्र देवह्रदे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत्" ॥)
देशविशेषः। इति धरणी॥

कालञ्जरी, स्त्री, (कालं जरयति। काल + जॄ + णिच् + अच्। मृत्युञ्जयः तस्य पत्नी ङीप्।) चण्डी। इति धरणी॥ (स्वयमेव कालं जरयतीति व्युत्पत्त्या टाबेव।) तदा कालञ्जरा इति रूपान्तरम्॥

कालतालः, पुं, (कालतायै कृष्णत्वात् अलति पर्य्याप्नोति। कालता + अल + अच्।) तमालवृक्षः